

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИДА КООПЕРАЦИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
ИНСТИТУЦИОНАЛ ЁНДОШУВИ

Закимов Айбек Муратбаевич -
Қорақалпоқ Давлат университети,
таянч докторант (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада қишлоқ хўжалиги кооперациянинг афзалликлари ёритиб берилган, республикамызда ушбу шаклини ривожлантириш борасида амалга оширилган ишлар баён этилган ҳамда миллий ва хорижий тажрибаларни инобатга олган ҳолда кооперацияни ривожлантиришнинг мулкый ҳуқуқлар ҳамда трансакция харажатлари нуқтаи назардан институционал ёндошуви келтирилган бўлиб, қишлоқ хўжалиги кооперациянинг янги моделларини ташкил этиш борасида илмий тавсиялар берилган.

Таянч иборалар: қишлоқ хўжалиги кооперацияси, институционал ёндошув, трансакция харажатлари, мулкый ҳуқуқлар, расмий ва норасмий институтлар.

Аннотация. В данной статье освещены преимущества сельскохозяйственной кооперации, описана работа, проводимая в области развития данной формы кооперации в республике, приведен институциональный подход к развитию кооперации с учетом отечественного и зарубежного опыта с точки зрения прав собственности и трансакционных издержек, а также даны научные рекомендации по организации новых форм кооперации.

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, институциональный подход, трансакционные издержки, права собственности, формальные и неформальные институты.

Abstract. This article highlights the advantages of agricultural cooperation, describes the work carried out in the development of this form of cooperation in the Republic, provides an institutional approach to the development of cooperation, taking into account domestic and foreign experience in terms of property rights and transaction costs, and provides scientific recommendations for the organization of new forms of cooperation.

Keywords: сельскохозяйственная кооперация, институциональный подход, трансакционные издержки, права собственности, формальные и неформальные институты.

Кириш. Республикамыз иқтисодий-нинг янги сифат жиҳатдан янги инновацион ривожланиш йўлига ўтиш - унинг глобаллашуви, рақобатни ривожлантириш, бозорда етакчи ўринларини эгаллаш, маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш технологияларнинг тубдан ўзгариши, атроф муҳитни муҳофаза қилишга талабларни кучайтириш ҳамда янги ижтимоий устуворликларининг пайдо бўлиши товар ишлаб чиқарувчиларни бозор иштирокчилари билан янги ўзаро алоқа қилиш моделларини топиш ва уларни ривожлантиришнинг замонавий стратегиялардан фойдаланишни тақозо этмоқда. Бу каби ҳолат бевосита қишлоқ хўжалиги соҳасига ҳам таъалуқлидир.

Шуни таъкидлаш керакки, алоҳида субъектлар томонидан юқорида келтирилган мақсадларга эришиш жуда мушкул. Шу боис иқтисодий ривожланган давлатларда бозор иштирокчилари фаолиятини мувофиқлаштирувчи турли хил кооперация шакллари мавжуд. Бу эса ишлаб чиқарувчиларнинг нафақат ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатларини, маҳсулот ва хизматларнинг таннарини пасайтиради, балки фаолият натижасида ижтимоий кўмак олишга имконият беради.

Республикамызда ҳам қишлоқ хўжалиги кооперациясини ривожлантиришга алоҳида урғу берилган. Жумладан: “Аграр сек-

торнинг экспорт салоҳиятини ошириш, қўшилган қийматга эга маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш, халқаро стандартлар асосида маҳсулотларни сертификатлаш тизимини кенг жорий этиш ва кооперация муносабатларини ривожлантириш мазкур устувор йўналишнинг асосий мақсади ҳисобланади”[1].

Шуни инобатга олиб, қишлоқ хўжалигида кооперация шаклини ривожлантириш учун унинг туб моҳиятини тушуниш, турли олимларнинг ёндошувларни тизимлаштириш, тараққий этган давлатларда ҳамда қўшни бўлган мамлакатларда унинг фаолияти хусусиятларини, афзаллик ва устун томонларини аниқлаш, илғор тажрибаларни ўрганиш ҳамда ушбу тажрибаларни республикамыз шароитига мослаштирган ҳолда жорий этиш бўйича амалий тавсиялар ва илмий тақлифларни ишлаб чиқиш иқтисодийтимиз ривожланишининг ҳозирги босқичида айнан зарур ҳисобланади.

Тадқиқот мавзусининг ўрганилганлик даражаси. Кооперациянинг фундаментал назарий ва услубий асослари бир қатор хорижий олимлар хусусан У.Кинг, Е. Норсон, Р. Оуэн, Ф. Райффайзен, А. Сапиро, Ч.Фурье ва бошқа чет эл олимларнинг ишларида акс этирилган. Кооперация назарияси соҳасидаги фанни ривожлантиришда рус классик меросига кирган А.В. Чаянов[21], М.Н. Туган-Барановский [15], Н.П. Макаров [14], Н.Д. Кондра-

тьев[11], И.В. Емельянов [10] ва бошқа олимлар катта ҳисса қўшган. Шунингдек И.Н. Буздалов, В.А. Добрынин [9], А.В. Ткач [17], К.И.Вахитов [8], Н.А. Кузнецова [12], Н.К. Фигуровская [18], Е.Н. Козлова, [18], М.Ф. Шкляр[22], Г.И. Шмелев[23], М.И.Козырь[24] ва бошқа олимлар қишлоқ хўжалиги кооперациясининг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришга бағишланган.

Ўзбекистонда турли соҳаларда кооперацияни ривожлантиришга Қ.А.Чориев[20], Б.Б.Беркинов[6], Ш.Эргашходжаева[24], А.Мадалиева[13], М.Айнақулов[23], А.Хуррамова [19], Р.Х.Ташматов [16], А. Абдуллаев[3], А.Ж.Абдуллоев[4] ва бошқа олимларнинг ишларида баён этилган.

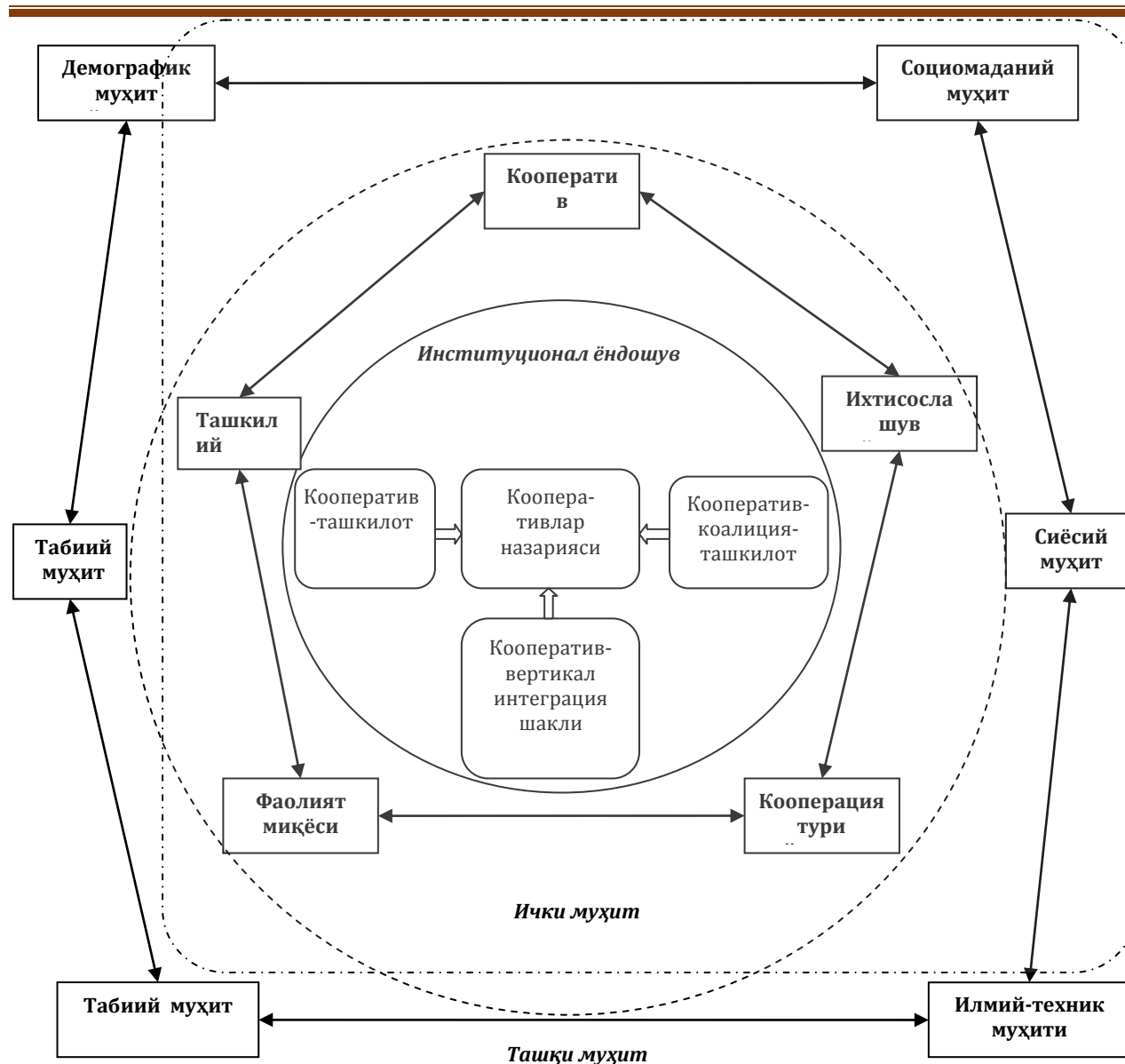
Сўнгги йилларда институционал таҳлилнинг турли воситаларидан фойдаланилишига қарамай, кооперативлар фаолиятини ўрганиш кўпроқ анъанавий ёндашувга асосланади. Ушбу тадқиқотларни тизимли деб бўлмайди, чунки норасмий институтларнинг кооператив ташкилотлар фаолиятига таъсирини ҳисобга олмайди. Қишлоқ хўжалиги кооперативларида самарали мулкчилик тузилмасини шакллантириш масалалари, шунингдек, ривожланган бозор муҳитига мос стратегия ва ташкилий моделларни танлаш муаммолари кам ўрганилган бўлиб қолмоқда.

Тадқиқотнинг таҳлили. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, республикамизнинг Жиззах, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятларининг 8 та туманида жами 41 та мева-сабзавотчилик йўналишидаги қишлоқ хўжалиги бирлашмалари, шу жумладан кооперативлари ташкил этилган. Шунингдек, 2020 йилда Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятларининг 22 та туманида 31 та, 2021 йилда республика бўйича 100 та қишлоқ хўжалиги бирлашмалари (кооперативлари)ни ташкил этиш режалаштирилган[2]. Аммо Ўзбекистонда ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган давлатлардан фарқли ўлароқ кооперация амалиёти кўп асрлар давомида шаклланган, янги кооператив тузилмалар давлат ташаббуси билан жадаллашган тартибда ташкил этилган. Шу боис аграр соҳада кооперативларнинг мавжуд ва истиқболли ташкилий моделларини баҳолаш учун ташқи муҳит, кооперативлар амалиёти ва назарияси ўртасидаги доимий интерактив ўзаро алоқадорлигини ҳисобга олувчи институционал ёндошуви келтирилган (1-расм).

Ҳаётий циклнинг барча босқичларида кооператив билан боғлиқ долзарб масалаларига бағишланган тадқиқотларда, институционал ёндашув алоҳида аҳамиятга эга, чунки бозор институтлари (савдо қилиш, инвестицияларни жалб қилиш қоидалари ва иқтисодий муҳитнинг бошқа таркибий қисмлари) билан биргаликда расмий ва норасмий институтлар билан намоён бўлган институционал муҳит (ташкилот ёки шахснинг хатти-ҳаракатларини бошқарадиган чекловлар) ҳар қандай ташкилот шу жумладан кооператив фаолиятининг муайян доирани шакллантиради. Масалан, ижтимоий йўналтирилган ташкилот сифатида намоён бўлган қишлоқ хўжалиги истеъмол кооперативининг ўзига хослиги кооператив фаолиятини ривожлантиришнинг иқтисодий омиллари билан бирга ижтимоий омилларни омилларни ҳам ўрганишни талаб қилди, бу эса институционал иқтисодий таҳлил воситалари ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Кооператив мулкчилик таркиби ва назорат тизими билан бошқа ташкилотлар ва яқка бошқарадиган хўжаликлардан фарқ қилади. Унинг инвесторларга қарашли фирма билан фарқлари турли мақсадлар ҳисобланади: кооператив ўз эгаларига энг яхши хизматларни тақдим этади ва фирма эса уларга инвестициялардан юқори даромад келтиради. Яқка бошқарадиган хўжаликдан фарқли ўлароқ, кооператив кўплаб аъзоларга эга ва уларнинг барчаси тенг ҳуқуқларга эга. Демократик бошқарув механизми умумий фикрнинг тез ва самарали шаклланишини кафолатламайди, оппортунизмни, бинобарин, агентлик харажатларини ва номақбул қарорларни истисно қилмайди.

Неоинституционализм нуқтаи назаридан, биз қишлоқ хўжалиги кооперативни ресурс етказиб берувчилар, маҳсулотлар истеъмолчилари, молиявий ва бошқа институтлари, давлат ва маҳаллий ҳамжамият билан ўзаро муносабатлар жараёнида пайдо бўладиган умумий иқтисодий, ижтимоий ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш мақсадида ихтиёрий равишда бирлашган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари томонидан яратилган, унинг мақсадлари ва мулкчилик таркиби, назорат механизмлари ва даромадни тақсимлаш усуллари билан фарқ қиладиган хўжалик фаолиятни юритишнинг ўзига хос тури ҳисобланган институционал тузилма сифатида кўриб чиқамиз.

1-расм. Кооперацияга нисбатан институционал ёндошув ва унинг ташқи ва ички муҳит билан ўзаро алоқаси

Мулкий ҳуқуқлар ҳуқуқий чекловлари ва ресурслардан фойдаланиш тартибини аниқлайдиган ижтимоий институтлар сифатида қуйидагилардан иборат: ташкilotнинг барча мажбурий тўловлардан (қолдиқ даволардан) кейин қолган соф даромадига бўлган ҳуқуқлар ва қонун билан аниқ белгиланмаган активлардан фойдаланиш тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқлари (назоратнинг қолдиқ ҳуқуқи). Улар бир қатор хуссиятларга эга бўлиб, уларни чеклаш кооперацияга бирлаштириш учун рағбатлантириш, қизиқиш ва мотивлар даражасини камайтиради. Буларга мулкка эгалик қилиш ва тасарруф этиш тартиби, даромаднинг бир

қисмини ўзлаштириш ҳамда уларнинг вақт чегараси киради.

Таҳлил натижалари. Хорижий тажрибадан маълумки, фаолият кўрсатаётган кооператив ташкilotлари дуч келаётган кўп-лаб муаммоларнинг манбаи мулкий ҳуқуқларнинг заиф тақсимооти ҳисобланади. Биринчидан, бошқарув ва назорат механизмлари трансакциялар ҳажми ва кооперативга киритилган сармоя миқдори билан боғлиқ эмас, иккинчидан, кооперативдан чиқишда унинг иштирокчи сармоядаги ўз улушини бозор нархида сотишга имкониятига эга эмас – унга бўлинмас жамғармаларга фойдадан ажратмалар миқдорини ўз ичига олмайдиган пай қайтарилади, кўпайиб бораётган

пайлар бўйича тўловлар уларнинг шаклланишидан кейин уч йилдан кейин амалга оширилади. Холбуки бу қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг кооперация фаолиятига инвестиция киритишга бўлган қизиқишини камайтирар экан, кооперативларнинг ташкилий моделлари мулккий ҳуқуқларни такомиллаштириш йўналишида ўзгариши лозим.

Ташкилий модель, бизнинг тушунишимизча, бу хўжалик юритувчи бирликнинг бозордаги хулқ-атворини белгиловчи ва фаолият кўрсатишнинг асосий тамойилларини амалга оширишга имкон берувчи муҳим ташкилий хусусиятлар мажмуидир. Кооператив бизнесни ташкил этиш модели ҳам шунга ўхшаш тўплам билан белгиланадики, унда: мулкчилик ҳуқуқлари таркиби, бошқарув ва назорат механизмлари ва ҳар бир кооператив агентнинг унинг фаолиятида иштирок этиш шакли каби элементлар мавжуд.

Кооператив фаолиятни чексиз битимлар занжири ва кўплаб шартномалар тўплами деб ҳисоблаганимизда мулкчилик институтининг аҳамияти аниқ бўлади. Қишлоқ хўжалигида ўтиш ислохотлар жараёни трансакцияларни бошқаришнинг олдинги тартибини йўқ қилди ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ресурслар, ер ва маҳсулотлар билан битим тузиш учун янги бозор механизмларини ўзлаштиришга тўғри келмоқда. Ушбу битимларни амалга ошириш натижалари асосан кооперативларнинг фаолияти самарадорлиги ва харажатларини аниқлайди, чунки улар айнан ишлаб чиқарувчилари томонидан якка тартибда амалга оширишда мумкин бўлмаган ёки рухсат бўлмаган битимларни ташкил этиш учун яратилган. Бу ҳолат ушбу туркумнинг таснифини ва асосий тақрибий қисмларини аниқлаштиришни талаб қилди.

Таъминот қишлоқ хўжалик кооперативлари нархлар ва ресурслар сифати, сотиш кооперативлари эса харидорлар ҳақидаги маълумотларни қидириш бўйича харажатларни амалга оширади – буларнинг барчаси ташқи битим харажатлари бўлиб, барча ташқи ҳамкорлар билан ўзаро алоқа қилиш харажатларини ўз ичига олади. Ташкилот ичида шундай харажатларнинг яна бир тури борки, у интерналларга тегишли бўлиши мумкин:

биринчидан, ташкилий моделни яратиш, юритиш ва ўзгартириш харажатлари;

иккинчидан, ташкилот фаолиятининг ўзгарувчан харажатлари бўлиб, улар орасида агентлик ва кооператив ичидаги технологик занжирнинг алоқаси орқали товарлар ва хизматларни жисмоний ўтказиш билан боғлиқ харажатлар. Кооперативнинг трансакция харажатлари таркибини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, уларнинг қиймати кооперативнинг қандай ташкил этилганлиги, унинг эгаллик қилиш ва бошқарув тузилиши қанчалик самарали эканлигига боғлиқ.

Хулоса

1. Қишлоқ хўжалиги кооперацияни ўрганишда мулккий ҳуқуқлар, трансакция харажатлари таркиби, расмий ва норасмий институтларнинг кооператив ичидаги агентларнинг иқтисодий хулқ-атвори ва рағбатларга ҳамда ташкилотнинг ўзини бозор муҳитидаги хулқ-атворига таъсирини ўрганиш имкониятларида намоён бўлган янги институционал назариянинг методологик афзалликлари тадқиқ этилган.

2. Қишлоқ хўжалиги кооперативи тушунчаси аниқлаштирилиб, у бошқа хўжалик фаолияти турларидан ўзининг мақсадлари, мулкчилик тузилиши, назорат механизмлари ва даромад тақсимооти усуллари билан фарқ қилиши аниқланади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 мартдаги «Мева-сабзавотчилик соҳасида қишлоқ хўжалиги кооперациясини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4239-сон қарори.
3. Абдуллаев А. Қишлоқ хўжалиги кооперативлари: тажриба ва имкониятлари. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 2008. - №7–Б. 29.
4. Абдуллоев А.Ж. Қишлоқ хўжалигида кооперация муносабатларини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари. дис. автореф. ... иқт. фан. номз. – Т.: ТИҚХММИ. 2019. – 53 б.
5. Айнақулов М.А. Кичик корхоналарнинг йирик корхоналар билан ишлаб чиқариш кооперациясини ривожлантириш (Жиззах вилояти мисолида). иқт. фан. ном. дисс. ... автореф. - Тошкент.: ТДИУ. 2004. - 21 б.
6. Беркинов Б.Б. Касаначиликка асосланган кооперация. Т.: ТДИУ, 2006 й.
7. Буздалов И. Проблемы и перспективы развития сельскохозяйственной кооперации в России. // Международный сельскохозяйственный журнал. – Москва, 2003. - № 2. - С. 3-11.